

‘Ut’akia Rotuma

Te ne famör ‘i ‘ea

Gary Kent ‘e *itswrittenoceania* ‘ea *mqür ta hoi se ma ‘e te la po la re* (*Life is full of possibilities*). Ka Thomas Keneally ne fã’ *Schindler’s Ark* ne re mäl pel (*pöl*) he te *Schindler’s List* ‘ea ne ‘on *fuqga, ta te ne famori la gat ke ao* (*meaning, is every thing and humans will never cease pursuing*). Famori ao ‘on fuag ne tese’t ta te ta soko, ne po ‘e tes ta iris po te ta’a ka ‘is kat po ‘e ra, ne iä la ‘ut tapen ‘on popo, fuag heta ma ‘on hanue ta ma nohnoho, tes ta soko, te ta la re tapen ma po ‘e tes ta ma te ma’oi päu tör la ao ma na ta hün he.

Jene

Kop la so’k

Ta ‘on’on jene kop la so’k (*change is a certainty*). Fak se jen ne ava, jen ne hanua (*development*), jen ne no’hno’h ma pa ‘es ‘on famori (*self actualisation*), jen ne ‘inea ma poto (*knowledge*), jen ne misin ma ‘inea ne la garue’akia (*technology*). Ma ‘is kal po ra la fu’akia jene (*changes will happen*).

‘Io se *Cambodia*, ‘e av ‘on *Pol Pot*. ‘On matanitu ‘al’äk famör rako ka hö’äk famori ‘e taon ta se ufa la vek (*peasants*) ka kat po ra la fu’akia jen ne hanue ta. Vietnam leum (*invade*) ma asoa’h famori ma rava’äk matanitu ta’a ma *Cambodia* jen ma lelei se ‘on ‘i’i ‘e av heta’a.

Ma ‘is kop la ‘inea ma a’häe’äk ne ta kal po päu *ra la fu’akia jen*, fak se te ne gou ‘ea mumuä se ‘e rere ka ‘os garue la ‘io, säkiör a’lelei ma säjo’. Ne teet ne ‘ea la re ma fu’aki, lelei ne ‘igkã’, ne te ta täu la tar’äk, re fakmür ne se re’ia (*embrace changes*).

Te hiti’ päu heta la ‘io ma matä’ la re a’lelei garue ta la po la ‘ut’akia hanua ma Rotuma se rer. Ka kop la ‘io la se re rösrös la famör he his ‘esea la po lelei ta ma ‘ania pulou ne te ‘on famör ma’oi. La te ne la fu’aki ma re, la ‘es’ao ofräu se käinag ‘atakoa ta ne famör ‘atakoa. Ko raksa’ hiti’ päu he ta’a ma kop la matä’ a’lelei la se re rösrös ne hap ’esea se utut ne ta le’et.

Fäeag ‘e kamatag heta

Tape’ ma nono ka kat ‘oaf se te ne ‘ea la re ma lelei la ‘ea ne to ‘e kamatag heta, la a’susu ma re ta häifäegagat mumuä ma ko ta te sok ne fu. Se päe ‘e uluag ne pa ta ma po se ke gu ko kat ‘es’ao ra po ‘e ta kal ‘inea ‘era ‘äu a’häe. Ka se fea ‘e fäega ‘e av ne häifäegaga ma täuna’i re la ‘ea ‘äu a’häe ko av päu heta ta’a. Ka lelei la a’häe’äk te ne *Mahatma Gandhi* ‘ea se famör ‘Intia, *te raksa’päu la ‘äe kat ‘oaf ra ne ‘inea te ta sir ne kat lelei ra ka kal to ra*. Gu kat ‘es’ao ra po ‘äe täe la fek’ia ka tape’ ma fep’ia ma *sus ta ni’vã’h* ma noanoa la ho’äk ma ko la re loea la re a’lel ma häifäegagan, ma selen räuräu la mao.

Hanua

Rotuma hanua ‘on (ne) kaina. Ta ‘on’on ‘os pear ta ‘iagke le’ ‘eseat ta ‘on’on la ia la a’vā’h ta teet ‘e ia ‘esea he. Kop la kaina ‘atakoa ta ne ti’ ne kaina ta la ‘oaf ne kau se. Tā’ ma teet fā’ ‘e Foh ne Pear ne Rotuma *kop la famör mafue (fau 21 se re) ka noh ‘e Rotuma (adult members of the clan resident in Rotuma)* la po la ‘es lio ‘e pear ne Rotuma. Ka ‘os hai’e’ākiga ma aga kat pa ra se kaina ne no’h ‘e Fiti ma hanua la ‘ea ne na ‘oris a’hāe ka iris kat ‘es ne’ne’ ra la a’vā’h ta teet. Po ‘e kaina ‘e Fiti ma hanua kat tār fatogia ne hanua ma itu’u ma te ne gou ‘ea se ‘e Foh ne Pear ne Rotuma.

Kaina ta ‘on’on

Hoi’āk, pear ta, asa ma ‘umef ne hanua ma itu’u, kaina ta ‘on’on ma puer se. Ma kal po ra la hapasag ‘e ö’fa ta se le’ ta la fak se ‘oria teet (*nemo dat rule*). La ‘iria pa a’vā’h ma ne re ma teet ‘e te ne mou se kaina, ma iria re. Gou ‘eakia te’e po ‘e ag tau vā’h se gou rere ma te he te’ ma gou hāifāegag (*dealt with*) ma loea 5 ka hele’ ‘e a’lel ti’ ne Fiti ma hāifāegag ‘e Suva ma gou maro. Ka ‘e fau fo’ou te’ ‘otou loea tae la samān iris ne rösrös hoi’āk ‘e ‘otomis pear ne kaina ta.

Ka Fo’h ta taf pau. Ne kainagat (‘e te he te’ ö’fat) ne kat no’h ra ‘e Rotuma ma lāriri’ (*under 21*) ne noh ‘e Rotuma ma hanua kal po ra la kau’āk ne ‘es lio la re puer te ne kaina, ‘umef ne kaina ma pear ta la na se ta le’et ko ‘eagke ‘oris te ka te ne kaina ofrau ma famör ma’oi (*nemo dat rule and adult clan members resident in Rotuma*). Fak se te rösrös ne re vā’h se puer ne ‘otomis kaina ta ma gou kat ‘oaf ra se te ta, ta ‘on’on ‘otou loea tae la na ‘oris samān la a’lel iris ‘i Suva la rösonit se iris rösrös ‘i la ‘inea ma se re ta te tape’ hoi’aki. Ko Foh ta ma gou ma gou la maro ma se ma’ia fāeg ne ‘ea ma te ne rere, ka pae la kel ‘am te ‘e fau fo’ou te.

Mata’aga he te’

Gou fāeg’akia te, te’ ‘iagke gou kat ‘oaf ra se jen (*development*) la ‘ut’akia hanua se rer. Gou ‘oaf se jene ma te ne la ‘ut’akia hanua se rer *la re nojnoj ma a’lelei*. Ka se re rösrös ne re la hap’esea ma rou ta kainagat (*discriminate*). Ko te ne kaina ma famör ma’oi, kop la re la noj ma gou kat fek ra se. Gou ‘oaf se te lelei, ka kal ‘oaf pau ra se re feifei la le’et ne le 2 la re puer te ne kaina ofrau ta.

Sakiör a’lelei mumua

Ka Rotuma kop la jen (*develop*) ma se fea ‘e jene. Ka sakiör a’lelei mumua ma kot ta re. Ko ‘is kal po ra la fu’akia jene.

Kop ma teet ne ‘ea la jene kat sok ra ‘e ‘os ava, ka fup famörit tae la leu se ma ‘oris ‘ofa, pa ‘ese ma rae kop ma tu se ‘e ‘isa ma re’ia te ne ‘is kat ‘oaf ra la re ‘e ‘on ‘i’i.

Po 'e rako, TV, maļu, peap la hata, puku, mopail heta, telefon ta, la'la' 'a (*transport*), famori la' se hanua (*travel*) ne hō't 'ahai ma ho'im se Rotuma ka kel vā'h se te ma'oi, ka famori po ma garue ma lāriri'i vāh'akia iris ma po ma na selen se o'o'i ma kaunohoga 'e Rotuma ma rāe 'on famör, 'ate, pa 'ese ma no'hno'ho *jen ti'pqu* 'e Rotuma.

Kainaga 'es pera

'Otou haina 'oris kainag ta 'e far ta 'e 'Elsio 'e Malha'a ma pear 2 ma lag hanuā 2 ka tu 'on hānhapat te Hānhapmakta. 'Oris kainag ta 'oaf ma na tape' ma 'oris pear ta fak se kainag 'es pear ne tör se la fu'āk mārā' ne 'ahai fer ta. Ka 'oris pera tög (compensate) fak se kainag ne tör se. Ka tu Malha'a Enterprise re ma iris kainag ne na 'oris pera la le'et pa sur se Enterprise ta ma la tög 'on sea la 'es 'e fuput ne poom 'e mārā' ta 'e vāhiag ne tög ne kainag ne garue se mārā' ta.

Lelei ne mārā' ta

Fak se ma'oi 'e kainag ne na 'oris pera, 'amiar tög sea tape' ma ko fup ta pesent 25 fāt ma la po se terānit ne mārā' ta la pa. 'Amiar poom RCA ta ma gou 'inea lelei ma 'es'ao ne vāevāe fup ta 'e av Kesmas 'i. Ko 'otou ö'fa ta ma sea \$386.00 'e RCA ta ma fāu 25 'otomis kaunohog ta po vāevāe fu ne RCA. Fup ne koroa ta ne poom 'e niu ta ma tög'āk te ta haitāuag ma \$200.00 (\$5,000 'on ti'u) ma 'otou ö'fa ta tea'k 'e a'ofiag ne fāu 'i.

Farerak ta, Wilson 'Inia 'ea te lelei la tög sea ma 'amiar 'inea lelei ne sea po 'e 'amiar tög sea ti' 'e kampane 3, *National Australian Bank* ta, *Lendlease* ta (kampane ti fu'āk ri ma re pear 'e ut ma'oi 'e rān te') ma *IAG Insurance* ne 'on'on kampane 5 hoi'āk ma fup ta sir 'e \$2K ka tög a'rua fāt. Fup ta 'amiar hāe'āk hoi'āk se sea (reinvest) po lelei se, la jeamjeam (minimise) fatogia la tög ta se matanitu ta. Ko gou kat po av ra la tög ma tög'āk sea (trade) 'e 'on 'i ka gou la re fakmür te, te'. Po 'e selen rāurāt po la re 'e sea ka kop la 'inea la ār'āk (*speculate*) 'e komputa ne *stock* lelei tese tae la 'ut ne tu'k 'on tög ta, av la tög ma tög'āk heta 'e maket ne 'ae la mao.

Ka 'otomiār fup ne po 'e av Kesmas 'i, a'hāe'āk pāu se goua 'otou o'rua, Wilson 'Inia ma RCA. Ko te lelei ne Farerak ta *re la 'ut'akia Rotuma*, kal po hoi'āk ra.

Se Pasepa

RCA ta

Pasepa kop ma kat 'inea 'era ka RCA ta lelei 'e av 'on Farerak ta, ka 'Inia al ma, ma famör garue re mane'āk RCA ta. Po 'e kat 'es le'et po la *aier se garue ma ru se 'oris asa* fak Wilson 'Inia la garue nonoj, ta 'on'on RCA ta mao.

Ma gou a'hāe se fāeag ne hān te EG White fā' ma 'ea 'e 'on puk het ne mou se Rako, 'ana teet rān pa 'es 'e famör ne la aier se 'oris he'uqg ta ma kal fūr ra (*the world needs men that are true to their calling and will not compromise*), la po la fu'ākia hana' ma rösrös ta 'e

garue. Iris lelea' garue ne ag tape'i kop la 'o'or la fak se te ne 'Inia a'sok se Turag la rösonit se iris ne tör se la fea. Ka mumuā la RCA ta la mao, gou re loea RCA 'e 6/1982 hün se rös ne poat 28 ne 'otou ö'fa ta ma 'otou o'rua po 'oria poat 28 ka tea'k tape' ma 'oria sea \$386.00 ta ma na se Raho. Ma saran 'e pan ta ka vilian se rä'h ta ma ko ta mao pāuan.

Mao ne RCA ta

'E 2006 gou kel ma hat 'e *audit accounts* fakmür pāu ne RCA ta ka fep'ia fau 20. 'E ripot ta, RCA ta kat 'es selen ra (*insolvent*) ka kop la \$600K la po la garue'āk hoi'āk (*trade*) ka kat 'es teet 'ea se 'e te ne tāu la re (*recommendations*) la a'māüria RCA ta.

Te ne iris ne mua'ākia RCA tāu la re

Hoi'āk gou rāe tape' ma ne iris ne mua'ākia RCA ta 'e vāhiag ne alag 'on 'Inia, kat 'es le'et 'inea la re'ia te la a'māüria RCA ta. La mut a'mea'me'an ma matā' mone hot ta (*control expenses*). Fak se, a'mea'mea' famör garue a'ti se iris ne kat garue lelei (*redundant*), tu'k tögi se lopo (*cut wages and automatically reduces FNPF contributions*), pa koroa ne kat re fup ra (*realign and streamline all unprofitable outlets and where necessary centralise operations to 7 stores according to districts only*), fu'āk la vāvār ne motoka la tāe pāu ma niu ta (*log book*), vil'āk *insurance* ne RCA, famör garue la ao 'oris sala se Noatāu (*find their own way to work*), a'mea'mea' garue 'ahāi ta (*monitor productivity*), mut ma tuk tög ne niu ta ka 'ut'āk *mark-up* pesent ne te (*increase profit*), hāifāegag av ma ho'āk ne *loan* (*renegotiate*), foh'āk se famör mām sea (*shareholders*) ma ao ta famör fo'ou la tög sea (*share issue of Ordinary and Preference*), far selen hoi'āk se pānk ta ne ta pānk hoi'āki (*bank loan*) ne aom ta kapane hoi'akit la hāiasoag (*partnership, merge, joint venture, takeover*). Ta'a te ne tāu la re la a'māüria RCA 'e av het ne noanoa ma raksa'a hele"ue (*economy to scale*).

Kepoi ma RCA ta la māür se teranit te 'i (*Going Concern*). Ka mao ne RCA ta tāe (*impact*) tape' ma se Wairua ma *supermarket* ti' 'on sāsīg gagaj Rotumet ne re 'e Lami 'e Suva. RCA ta 'ea ma sāsīg te 'o'or'āk 'on supermarket (*guarantor*) *overdraft* ne kako \$28K ne RCA 'e *Westpac* ma tāunā' se *interest* ta ma hele' 'e \$34K 'atakoa. Ka RCA mao ma kat po ra la hö'ākia \$34K ma *Westpac* ta he'oa kāranto ta (*foreclosure*) ma maomao te 'i mao 'atakoa. Ka po 'e ma'oit 'e famör garue a'ti' se iris ne mua'ākia kat 'inea ra ne tes ta la re (*economy to scale*) ka ma'oit kat garue nonoj ra ma kat ma'ma' 'e tinau ka kat hö'āk ra ma sea 'on famör ma'oit mao 'atakoa. Ka kepoi ma *Rotuma* la 'ut pāu se rer (*standards improved*).

Fāeag ka po la re

Gou 'ea te 'e po 'e gou 'inea te ne gou 'ea kia. Ma gou po la re te'e po 'e gou rak se ka garue fāu 22 ma vā'h se kampane ti' 2 'e AXA (*French and base assets \$98B*) ma ING (*Dutch and base assets \$90B*) ka kampane rua 'e tāe 'e laloag ne pesnes titi' 10 'e *Europe* ma 3 'e *North America* ma gou 'inea ka putsusun la re *merger, joint ventures, acquisition and takeovers* la a'māür pesnes ma 'iagke fāeag vāvār re ta gou 'ea se.

Farerak ta

Ka Wilson ‘Inia ‘ea re *pesnese kal po ra la re kqinag. La laloag’āk kqinaga la fuq’āk koroa ta ko pesnes ta la mao. Kqinaga māt av het la ‘io se ma re’ia.*

Tape’ ma Farerak ta kat re ra ‘e kqinag fāegat ne rere ‘e ‘on ‘i’i, la na se ‘os fā’u ma fāu’ākia, *ko rōt’āk te, te poag te.* Ma noj fāeg ta se te ‘on rerege ne tū la re. Ka la re se famōr hana’ ta ma famōr ta la rak tapen (*learn*) ka kal fea ra la re hoi’āk (*repeat offend*). Ka iris ne ‘io’iom kal fea ra la re tape’ po ‘e la rot’āk ko kal re ma tē la hap ‘esea ‘ia (*unfair*). Ma tē la hele’uen la ‘is la ‘amtāria (*condone*) ma ‘is tē la kok ag ‘esea’ia tape’ ma (*at fault too*). Po ‘e gou kel ‘e *audit report* fakmurit ne RCA. Hana’ ta ti pāu *ka kat ‘es le lelei po la re’ia garue ta (step up and take control).* Hoi’āk *famori hqikquqg kikia se te se lelei, la remane’āk la mao te lelei ne ‘Inia re po ‘e Farerak ta kat pupuq.* Ma Rotuma la ‘ut tapen? Gou fāeg’ākia *te, te’ se Paseap ta hūn se ‘on fāegat se RCA ta.*

Se Pāsirio

Fāeg ‘e kamatag heta

Se sājio’ ‘ole Pāsirio ta ‘e rere, ia ma ‘on o’o’i tū la a’susu ‘e av het ne mārā’ ta kat mite fue, la remane’āk lag hanua ma papāi ne ia ‘ea se. Ka ‘on ‘i hete, ma fep ‘ia. Ko ti’ ta ‘e kqinaga ‘oaf se, ma mārā’ ta fuāna ka Rotuma ‘inea vā’h ‘es’ao ma lelei ne mārā’ ta.

Lag hanua

Gou ‘inea se ma lag hanuā ne Pāsirio ‘āligan. Po ‘e rako, ‘āmis kal’āk papua’k ta ma fā’ ri ta ka vek ma hao niua hanuā ‘on G/Hānfakag ta ‘e farfar ne mārā’ ta ne kat ‘es niu ra ‘e av ta. Ma te’ ne av ne gou la se mārā’ ta ma rāe se tōr ne niu ‘e farfar ne mārā’ ta ‘e utu te uāf ka niu lamlam ‘ia ma gou a’hāe ho’ se rako ma kāmāne’ag ‘e rako ‘e av ta, a’ti’ se Kauata ma Tipo ma iris ne ‘a’u’uā se. Ka gou ‘ua’ua’āk se *hanis uqnmqfut ne kqinag ‘atakoa ‘i re,* la na ‘oris pera ma lag hanua la re mārā’ ta la ‘es’ao ofrā se Rotuma. Ma hanis te’ ‘ut’āk (*helped developed*) Rotuma se rer.

Re la vā’h pāu

Ka se goua, ma lelei se la hiā’ ra ta la fa’. Ko fep’ia ma mārā’ ta fuen, ma na mita 20 se ‘on roa ta ma ofrā ta la a’vā’h mārā’ ta la ‘ahāi fere reag hiti’ fak se ATR ta la po la pu ma fer ‘e Rotuma la a’’esao’āk hanis ‘on kqinaga ma pumahān ne jī’āk vā’h se garue ta ma selen ne a’’esao’āk vā’h se mārā’ ta. Ko kal na ma mārā’ ta kal po ra la a’esao’āk po ‘e foh ne CAAF, kop la ATR ta ne ‘ahāi ti’ut la fer se Rotuma la hele’ lelei ka mājūr tōg sala (*passenger safety*). Hoi’āk, Rotuma re vā’h la Port of Entry ma lelei se la na pear ta la re la vā’h pāu.

‘Es’ao ne mārā’ ta

Hoi'āk gou kat 'inea ra ne Pāsirio ne 'on kəunohoag ta fer vā'h 'e ta 'ahai feret 'e mārā' ta ne tög sea 'e Malha'a Enterprise ta ne 'igka', la 'inea *lelei ne mārā' ta*. Ka kepoi ka kat 'es te tape' 'i sok ma va'on la 'es fāeag fa gagaj te'is ma ko ta kəinaga 'e Rotuma re püer. Ka Pāsirio kop la a'hae'āk rere ne təuna'i ma Foh ne Pear ne Rotuma, *la maro se kəu ne ti'u*. Ma aier Pāsirio 'ea 'on a'hāe la kəinaga la 'inea, ka tā' ma teet ia kal maro ra po 'e ti' ta 'e kəinag 'oaf, ka mārā' ta fuan ma kəinag na vā'h mita 20 ma garue ta kamatan.

Fep'ia

Ma teet Pasi la re, re 'on *injunction* la fu'akia garue ta ka tör selen ta'a ka kal maro ra. Po 'e mārā' ta fu ma fəu 30 'e av het ne garue ta kamatan se 'on 'i'i, ka ti' ta 'e kəinag ne noh 'e Rotuma ne 'on'on pera ma lag hanua 'oaf la mārā' ta la fu ma na vā'h 'oris pera tape' ma.

Hajasoag ne Matanitu ta

Hajasoag rəurəu Matanitu ta re vā'h ka te ma'oi tör la re tape' ma 'e av ne 'ut'utum, *la 'ut'akia (develop) Rotuma se rer*.

Rāe

Ka se goua, Rotuma po se av het se Matanitu ta. Ma te' 7 təu la far'āk se Matanitu ta la re se Rotuma *la 'ut'akia Rotuma se rer*. Ko te 'e la re ma Rotuma kal a'noa ra la tuən'āk se Fiti la ko na \$120K+ 'e te' ne fəu 'i se Rotuma. Həitəhiag (*priority*) ne te 7 ne gou a'hāe'akia te' kepoi ka po la far'āk la re:

1. Hajasoagan Itu'muta la tögia ta 'ahait fak se Wairua se Rotuma la Rotuma la 'on'on ma garue'akia. Ko te ne la re ma 'ea'ea kia, la vəohian kepoi ka Rotuma ma 'on 'ahai pəu. Ko 'ahai ta, *ta hūn ne te'ne te ma garue (pillar) ne la re la 'ut'akia Rotuma ma nohnoh 'on famori se rer*. Ka nono *ka vaohian* ma foh'āk se te ne kəunohoag Rotuəm 'atakoa la kəunohogat \$10K, ma gou la na 'otou vāeag ta ka gou 'inea 'otou hunsəšiga ma 'oris lele'a tape' ma la na po 'e gou la höt 'e 'ahai ta ka gou 'inea se ma 'on 'es'ao heta se Rotuma. Ma kop ma 'is kal ao 'ahai ra ne kat po ra ta 'ahai la, la' ka te kal öf ra 'e Rotuma, ka te ma'oi la po la re *la 'ut'akia Rotuma se rer*.
2. Na tög ne lāesin, ne vāegat 'e tög ne lāesin ne 'ahai hagota ne hagoat 'e tən ne Rotuma la mou se Rotuma. 'Ereko ti' ne li'ut ma i'et ne popo 'e gasao ne Rotuma ma Fiti ma 'e rer ne Rotuma (*economic zone*). Po 'e gou kel ka hat ne tuna titi' lelei ta, tög'āk ma'h se Japan ma re'āk iə' hal (*sushi*), tög'āk 'e \$600 se \$3K i'et, ka tu pakopak ta. Ma 'ahai hagoat 'i, po ma 'e tən (*ton*) his 'e tuna 'e la' a''at ma la re fiək'āk se ka mone rəurəu ta 'ahai hagoat 'i popo.
3. Vāe ta selen 'e a''esao'āk ne 'os ar lag ta (*air space*) 'e av ne 'ahai fer ma siriag 'e Rotuma. Fak se mārā' ta, 'ahai fer ta foa' ma fer ma tög se Malha'a Enterprise ma tögia famör garue ma re'ia vāevāe fup ta (*dividend*) se kəinag ne ma 'oris sea.

4. **Re** Rotuma la Tax Heaven la fak se Bermuda ma Vanuatu. La famori la po la na 'oris selen se Rotuma (*bank/invest*) a'ti se Rotuma 'e 'on 'i'i a *Tax Free Zone*. Hoi'āk Rotuma re ma a *Port of Entry and has an International Airport*. Ma taf heta po la rāe 'e a''ofiag ne palag ta (*tunnel*) ko garue ta tör mea'mea' se la re.

5. **Re** solar se ri ma pām ne tām ta po 'e as ta li' 'e Rotuma (*invest in solar energy*). Ka se re *generator* la tög lol ko 'e av ne u't'ut se, *generator* 2 ne 'ea la re se mer ne Rotuma ma pām ne tām ta ne tāe 'e Rotuma la tör selen pāu. Ko tög ne lol ta 'ut la tög noanoa pāu.
Ka solar lelei se po 'e ia la gat ke av la po la a''esao'āk (*renewable energy*) ka lelei tape' ma se 'os rān te (*environment*). Kop ma tā' ma 'on tög heta 'e av het ne fu'ākia (*initial cost*) ka mata' ta (*maintenance*) mea'mea pāu. Ka la mām te het la re ma kop ma gat ke hāf heta (*battery*) la tög ka no'h roa se 'e lol ta. Po la fāt ma fuma ka *battery* heta tāe 'e a''esao'āk ta ma kat fak ra se lol ta ne kop la tög 'e te' ne av 'i la hahala 'injinie ta. Ka tög ne lol ta gat ke av 'ut po 'e iris (*cartel*) ne re ma tög'ākia ma iris n tögia (*supply and demand*) ka Rotuma kop la tār 'ahāi la ho'af lol ta 'e Fiti tape' ma.

6. Aoom pesnes riri (*cottage industries*) la famöri la re la vā'h'ākia iris la fak se te ne Gagaj Marāf pa 'es la re 'e Rotuma (*alleviate poverty*). **Ka 'is kop la 'ahāit**. Ko kal 'es 'ahāi ma pesnes 'e la raksa' fakmür.
Ka pesnes riri (*cottage Industries*) 'e la re ma le'et re'ia ia la 'ut'ākia 'on no'hno'ho ma 'on *kqunohoag ta se rer ma hanua ma Rotuma tape' ma*. Famör ne re lelei 'oris pesnes ta lelei ka re raksa' ma pesnes ta raksa' ka kal keu sar ra se ta le' hoi'ākit. Tāe 'e iā.
Gou kat mite a'fai ra le'et 'ea se pesnes ne po la re 'e Rotuma. Ka gou kel ma 'inea pesnes riri lelei ne hāitauāg la po la re 'e Rotuma hele' 'e 26. Famori la po la re te 'i 'e Rotuma la po selen la vā'h'ākia ma 'ut'ākia 'oris nohnoh ma *kqunohoag se rer la a''ofia ö'kö'k het ne Gagaj Marāf pa 'es la a''ofia 'e Rotuma*.
Mām pesnes kop la tuān'āk se 'ahāi ta ka mām pesnes kal a'noa ra la tuān'āk se 'ahāi ta. Ka famori re re'ia te 'i, ka 'inea se ke la re letlet ma leleit kal po ra. Ka te 'e, po la rak'āk fak se te ne 'Inia re, 'e pög 'i ka tā' 'e famori. Ka tā' ma teet, ti' ta 'oaf ke la far ma vaohiān se ko kal ji puma hān ra (*easy option*).
Ka gou na vā'h 'otou ava ma a'leleia vā'h High School ta ma hāiasoag Primary 4 la a'leleia tape' ma, re puk ne High School ne kat po ra la re 'e laloag ne fāu 5, tape' ma se Kāutāunā'iāg Gagaj ta, itu''u ma hanua ma gou kal toto'āk ra gou. Ko 'iagke 'otou garue ta'a, ka la fa'ksor'āk ma gou la rak'āk te ne gou kele, rak, 'inea ma garue vā'h, ka po la re se famör ne pa 'inea. Ka ti' ta 'e pesnes riri 'e, tāe 'e Rotuma ma kqunohoag 'atakoa la po la re ka kal a'noa 'es fuāgri la kamatan. Ka la ma 'on fuāgri ma kop ma ti' ma se \$20.00.
Tā' ma teet te 'i kop la na av (*time*) fak se garue tög ta (*employment*). La kamat ma

vā'h 'e av het ka kop la vahia fe'en'āk ma la po 'on lelei heta. Ko Roma kat fu'ak ra 'e terān 'esea.

'E ufa ma kop la tār se hual 2 se 7, Ka sasi ma mij se po ne selen ta. Ka tae 'e lāg ta ma māf ta ka famör ta kal a'noa ra la pu se sasi ne kop la 'inea hagoa't tā' ma teet la a'esao'āk filo'u. Ka 'os rere heta, 'iät ma tā' ma 'e kamatag heta ka ravatia ne token 'e pa garue ne re ne te ta.

Ka nono ka *pa 'ut'āk no'hno'ho la lelei (develop)* ma 'io se ufa ma sasi. Ka *rak 'e garue ma rere 'on famör 'Intia ma Jāene 'e Fiti*. Ka se tuān'āk pāu ma se makete te Tuvalu la poom ta selen. Ko selenet ne la poom la vāevāe ne la'āk a'tatau (*average*) se fa 20 'e käu vekoag ta ma la po se ke \$45.00 fa 'e hulet. Ka kop la se mao **ne asoa'h hiti' pāu hete'** po 'e la 'ol niu ma kop la 'af siäu ka ma'oi ne 'afa kal po ra 'ol 'e te' ne hual 'i.

Fa ne veko kop la 'inea la hao tau fā' la se fāiāk vāvār ka re mane'āk te la'a ta 'e tuā'tuā'ia ma tög ta tukuā (*supply and demand*). Ma kop la a'esao'āk filo'u (*common sense*) ne 'is 'atakoa a'su se ma, ma 'is. Ka pefā' ne vek ag'esea ta, mān famör av rāe 'e 'on rerege, ma ko la matā' te he te'. Ko famör la fāiā'k ka famör kal fāiā'k ra ma kal garue a'lelei ra ka hele'uf 'e av tög heta ka iris ne kat garue a'lelei pa 'es la tög tatau ma iris ne fāiā'ki, ma gu ta la re. Ko 'is famör ma gu fup se, ma famör ta ma te, te' la re fakmür ma 'on a''ofiga heta, vek ag 'esea ta la huar ne rou ma raksa'.

Dr Mario la se Rotuma ma kel tape' ma, ma 'inea se ma pesnes lelei ma'oit ne la po la re 'e Rotuma. Risos hiti' lelei pāu he te' se famör Rotuma la po hāiasoag fak 'inea la re pesnes. Ma Tāk te' kop la famör Rotuma la a'esao'āk 'on 'inea. Ko kal a'esao'āk ma kat raksa' ra se Tāk ta, ka mao 'on famör Rotuma (*waste*).

'Otu siaghan ta re 'on thesis 'e *Marketing* se 'on PhD hün se Rotuma ma 'inea se ma tes ta la po la tög'ākia, la re tapen, tög'āk tapen, se sei ma 'on av heta la se tuā'tua'ia maket ta la tu'k ne raksa'ia tög ta (*supply and demand*).

Ka 'os rako rak'ākia la 'is la poom 'ineat la garue se ta le hoi'akit ne 'on' on pesnes ta ma matanitu ta ka teet rako kat rak'āk ra la 'is la re pesnes. Ma te, te' kop la rakóm 'e ta famör hoi'āk ne garue. Ka 'on pefā' ne garue se le' hoi'akit, 'e ta terānit famör ta la toa'k ne a''u'ua 'e garue ma mone ne popo la fu'. Ka famori māür roa'ia ma a'tatau se (*average age*) ka māür 'on *fa fāu 78 ka hāina fāu 82 'e hanua* hün se garue 'on tākū ma poto (*science*) ma la hele' 'e Fiti tape' ma.

Ma 'io ka famori kamat la māür roa ma nono ka FNPF ta ofian ka kat mit a''u'ua ra ma ko la tuān'āk se lāriri ne kājāna. Po 'e Fiti matanitu mea'mea' he ma kat 'es ra 'e pensinit fak se hanua titi'u la matā'ua famör mamfua. Ma kop la tuān'āk se lāriri'i ne kājāna. Ka matā' ta nono ka kat hāitauāg ra ne a'lelei ra se famör 'i ma hō' se ke māti se lele'a. Ka kepoi ka kājūnohōag ta ma 'on te poag selenet la *'ut'ākia no'hno'ho* ma vā'h'ākia iris ma te, te' kop ma noanoa la hele'.

Ka kepoi ka famori la po la hat se puk (*autobiography*) 'on famör 'es te ne rān te ma re pesnes titi'u ma la rāe ne iris 'i, 'oris rako kat vā'h ra 'e *high schools* ne 'e *universities*. Tā' ma teet famör 'i remöse (*dreams*) ka iā rue (*initiative*) ma 'on 'inea

ma ‘amnā’k ne ‘on garue ta iof’āk ma aoa ‘on remös ta la ‘ut’akia iā se rer.

‘E Fiti as’āk la a’fai ‘e rogrog ‘on Jim Ahkoy. Gou pāe ma ‘a fekei ka fa gagaj te ‘oaf pāu se ‘a ne ‘os fekei ma a’fai iā fāeag’āk ‘on fufupu ka ‘ea ‘e kamatag heta iā fa kəuva’k (*crew*) ma iā tög’āk te ma ‘on kamat ne ‘on pesnes ta. Ka YP Reddy ‘amis no’h hāi’agāiāg ‘e Lami fak se Maharaj ‘e Tamavua, ka ‘inos ‘i kəumane’ag ne ‘otou sasiāg het ma gou a’fai ‘e ‘oris kamataga ne ‘oris pesnese. Tape’ ma se Prasad gou garue ag’esea ma fa te’ ‘e CML mumuā la ia la kamat ‘on pesnes fu’āk ri ta ka Raghwan gou ma Madho or ‘e ‘on ‘ofes ta ‘e *Cumming Street* ta, ka Punja gou hat ‘e rogrog ‘on fa mafuet ta ne kamatan pesnes ta. Ka Motibhai gou hat ka a’fai po ‘e iā ta ‘on Stinson ne ‘otou haina garue se fāu his mumuā la iā la, la’ se Price Waterhouse ta. *Ka teet, iris ‘atakoa ‘i re fak pqu se te ne Wilson ‘Inia re.* Mān remöset (*dream*) ka rue (*initiative*) ka ‘inea teet ne la re’ia (*vision, mission, action plans, activities, performance, control, monitor, reporting*), ‘inea la re pesnes, matā’ selen ma ‘uru la fakput fup ta la a’esao’ak vāvār (*reserves*) ka la ‘ut’akia pesnes ta (*expansion*). Ka ‘inea la re ‘oris puku, ka iris ne kat ‘inea ra kəl ‘iris ‘e famör lelei ne ‘inea garue ta fak se loea ma *accountants* la po la re’ia pepa ma puku la kamatan pesnes ta ma a’vaohinen hāifāegag ne *loans*.

Fak se te ne gou ‘ea vā’h ‘e rer gou la po la rak’āk te ne gou fāeag’āk se po ‘e gou ‘inea te ne gou ‘ea kia ka gou kal toto’āk ra gou. Po ‘e ‘eagke ‘otou garue ta’a. Ka lelei se la gou la re ‘otou te pāt ‘e av ne gou hō’i. Mān te gou re ma kat mite vā’h ra ne hāitəuāg ma ‘otou ‘oaf ta ‘e ‘otomis hanuā ne kəinaga. Ka gou rou se ka gou kamat vā’h fuāg ri ne te ne gou la re la kamatan ‘otou *pesnes ta la po ma ‘ut’akia ‘otou kaunohoag ta ‘e Rotuma*. La hag mānman ma kamat vā’h ‘e kəu 7, fakir 3 ma kōu, ma kunei ‘es suā’k 4 ma moa 90. Ka pöpör het fu ma gou kop la hō’ se hanua ka gou fā’ ke se Fiti ma gou la hō’hoi’āk se Rotuma la a’vā’h te ne kamat se la hiā’ la fā’ ra ta. Ka gou tög matā’u \$150.00 hule la matā’ua ‘otou mānmanu ka kal fak ra se ‘it re ‘ot te pāu la ‘ut’akia ‘it se rer ma gou kop la tög kəu hān *jersey* 8 ne 10 ‘e Fiti po ‘e ‘otou ‘amnā’k heta ‘e fāu 2 ne vā’h se la hāg la hele’ ‘e sava’ 3 se 5 ‘e kamatag ne 2013. La ho sus ta ka gou ‘io se ka la hāisarag ma *plan* kop la jen (*revise*). Po ‘e gou la tög’āk sus ta ka a’esao’āk *cream* ta la re pat ma *ice cream* se ‘otou kəunohoag ta po ‘e gou ‘inea la re te 2 ‘i.

Ka se goua, ‘pesnes riri ‘e lelei se la Monifa ma LajeRotuma la re ko garue rəurəu iris re ma vā’h’ia fak se te Monifa ‘ea ‘e rer. Ka kepoi ka *Monifa la po la LRI la faksör’āk (liaise) se Maritime Department ne USP* la ra’akia ‘on rere ma af’āk ne i’a ko iris kota rak’āk se ma te tape’it se hāina ‘e Suva ma te ne po la rem ‘e sās ta fak se lum ta, maf ne tiāf ta, uār ta ma a’mamas ne sās ta (*salt*) se Rotuma. La po la sās ta la öf ‘e koroa ka famori kal a’noa ra la tār ‘ahāi ka po la a’esao’āk sās ti’ ta. Ka se iris ne kat ‘es ‘ais ra ma a’tē’tē’ ‘i’ini ‘e sās ta la fak se fupag mās ta ma ham la öp’āk.

Ko gou fup se ka ‘otou ö’hon ta ‘inea ma rak’āk la rar iā’ (*smoked fish*) ne vesa ‘e fāeag Fit ta. Po ‘e ‘otou ö’fa ta ma hunsasiga hagoat ma po ia’ pāu. La po la sir ‘e

kato'a 'e av ne ro ta ma aföl ta pu ne māf huql 'e. Ko Rotuma 'es ia' pāu 'e av ta'a. Ka 'āmis kat 'es 'ais ra (fridge) 'e av ta'a ma i'a rar ma po la gasao 2 ma ko ta fekei ma ös hal ta la 'ania ka i'a nono lelei ka 'aag lelei pāu.

Ut hoi'akit la po la LRI la rak'ākia se famöri 'e Rotuma pesnes riri 'i ne faksor'āk se ADRA. Ko NGO te'i tae 'e Fiti, la hāiasoagan famör Rotuma la re pesnes. Ko 'e *Africa, Asia, Middle East ma Latin America*, ADRA rak'āk se famori ka kat tög ra ma na hāiasoag ne leum 'e Australia se famöri la re 'oris *pesnes riri la ut'qk 'oris no'hno'ho* 'e pa 'eset la a''ofia noh keia 'on famori la fak se te ne Gagaj Maraf pa 'es la re 'e Rotuma.

Ko pesnes 'i la po la re ma le' 'esea ne kahunohoag ta 'on'on ma re'ia la po 'oris pa 'ese ma vā'h'ākia iris 'e Rotuma. Ka 'on 'amnā'k heta la famori se no'h kia ka la vā'h'ākia iris la se a'noa tuān'āk ne far se lāriri'i 'e Fiti ma hanua ne matanitu ta.

7. **Itu'u** ma hanua la hilim lelei ne 'oris maf haharāg ta ma rakoa famör 'i (*Accelerated Succession Planning and Leadership training*) la mu'ākia hanua 'e av ne tör se. La fak se te ne kampane titi' rere 'e hanua. Ka Rabuka re tape' ma te, te' se Gagaj ne Fiti 'e 1987. Ma 'io ka Gagaj ne Fiti rak lelei pāu 'e 'on 'i la sap fuqga ma mu'ākia 'oris famori ma 'io ka lelea' Fiti 'ut pāu se rer 'e garue, nohnoho ma hanua.

A'hāe lelei

Gou hat 'e te ne Alan Peacock 'ea ma a'hāe lelei pāu ta fa gagaj te 'ea se ka 'on pefā' heta Foh ta, kat a'ier'āk ra la Kāutāunā'iaḡ ta la re pesnes. Kāutāunā'iaḡ ta kop la sāe ta utut (trading arm) la po la re pesnes.

Famör la tuān'āk se

Ka kop la famör lelei la 'io kia ma re'ia pesnes ta la fak se Farerak ta Wilson 'Inia. Fak se te ne EG White fā' ma 'ea 'e 'on puk he te mou se Rako, 'ana teet rān pa 'es 'e famör ne la aier se 'oris he'uqg ma kal fūr ra (*the world needs men that are true to their calling and will not compromise*), la se re rösrös la 'is la tuān'āk se.

Mao ofrau

Se fue'kia la po ma re la ma te. La remane'āk fak se lol ne Rotuma ne mao a'ruā vā'h. Te a'mumuet ta hānit mao'āk se \$28K ma ouou ma fakfaksor ka 'ea ia la hō'āk ma kat 'o'o ra. Ka nono ma al ka kat ho'āk pāu ra ta selen he. Ka tea' fakmür ta, sir 'e \$100K 'e selen ne na ma tögia lol ta ma fup 'atakoa ta mao ma o'f pāu ma pasa toa'k 'e po la, la' ma a'lelei ka iris ne garue 'e karaj ta a''u'uā ma ö'f hün ma se garue ta kat re a'lelei ra. Tape' ma se re hagoat ta ma Rotuma Investment. Iris ne vāe la tog'ākia ma re'ia pesnes 'i, kepoi ka 'Inia māūr ma totögita na vā'h ne 'o'oro re vā'h. La fak se te ne sok se Turag hün se kat garue nonoj ra 'e re ne selen ne mou se RCA ta.

Ka 'os famör garue hashaskien 'is 'ereko kat garue nonoj ra ma hea' se ma, ka Wilson 'Inia maür. Hoi'āk gou 'io ka famori 'oaf ke se te la re mane'āk. *Ma gou kat 'inea ra ne iris ne re te 'i po tapen la a'saunoa'āk ma mösmös tapen 'e pög 'i (conscience).*

Mua'āk te 'on Farerak ta

Wilson 'Inia 'ea pesnese pa maür ma kop la re fak Fifis ma rekot a'lelei te'ne te (in accordance with Double Entry Book Keeping, Historical Records and the Principle of Going Concern). Ka pesnes ta la mao kepoi ka la re fa'k Rotuām. Le' re koroa ta kop la tög (wage) la ia se 'ania ne a'esao'ākia te ne koroa ta. Ka se re fa'k kəinagan pesnes ta la öf'āk se kəinaga ka kat tög ra, ne na tinəu ka kat hö'ak ra, matə' re rösrös ta ma hana' ne pesnes ta, garue'āk vāvār ne fup ta ka kat vāe ne a'pa'āk selen (reserves) la 'iokia 'ut'āk ne pesnes ta (expansion) ma kop la 'inea la ao selen la ut'ākia pesnes ta (raise capital) fak se tög'āk sea (Preference and Ordinary) ma partners.

Ka hana' ma 'o'or la rösonit se iris ne pa ās'āk 'e, ka se 'ea kia fəu'āk la fak se mao ne RCA ta ma Rotuma Investment, lol ta ma re hagoat ta. Ka gou 'airot'āk ne re ne maketet se Tuvalu ne Matanitu ta na \$140K la re'ia fuəgri ta ma tögia tela'a 'e iris ne veko kal hele ra 'e hə'uəg heta'a. *Ko pesnes lelei te'se Rotuma la tög'āk tela'a ta se Tuvalu la 'ut'akia Rotuma se rer. Ka iris ne 'io kia ma re'ia te 'i, 'inea garue ka kop la aier se garue ma ru se 'oris asa la re a'lelei garue ta.*

'Is la rāe lelei ne garue ta 'e laloag ne huəl 18 se fəu 3 ne pesnes ta fup ka ma 'on selen la po la a'ti'ua pesnes ta (expand). Ko ti' ta 'e pesnes 'e rān te' raksa' (bankrupt) ma e' laloag ne fəu 5 mumua (survive) ma kop la matə' ma re a'lelei pəu 'e fəu 5 mumua ma 'e te' ne av 'i, la po la ut'ākia Rotuma se rer.

Te ne soko

Hoi'āk teet gou rāe 'e pa ne MH, BP, Planters, RCA, Raho ma Sakimi 'e tög ma tög'āk ne hue ne Rotuma fak se niu, mori ma tela'a. Pesnes 'i kat po ra la, la' lelei ne no'h roa. Sār ma penes ta mao 'e iris ne garue rösia, ne niu ta, tela'a ma mori raksa' 'ia, ka 'ut'āk ne tög ne te ti sirien ma famori gu ma a'matia peses ta. Ka pesnes ne tör se kop la matə' te he te' ka kal matə' ma la huəha' fakmür.

Po 'e 'is ag a'sararuen rotu ma 'os aga ma 'is tokan 'e po a'lelei ələləm ne Rotuma. Ma raksa'ia niu ka öfian möri po 'e əl ta ma lag ne huene'əi (fruit flies) ka sa'əu tokan 'e 'es hagoat i'a pu fak se aföl ta, ro ta ma kiki ta, ka popo fak tela'a ne Rotuma kat haitauəg ra ma garuet ma faiə'kit ne re. Ka te ələləm pəu vəi ne mə'us ta ne fa fanfan'əki la po la vek ka kepoi ma veke la 'af'af pəu po 'e veke re a'ti' ke se taitai 'e 'on 'i.

Raksa' ne vəi ta

Tā' ma teet 'io se iris ne re vek titi'i 'e Rotuma ka a'esao'āk ma huəg ofof ne vəi ta. Ma'oit 'e fa 'i re 'af'af ma ru filo ne fatfat ka isu fuə ne ko ma ru ka kat rāe 'era la saio' ne vəi ta

raksa' se for ta ma pear ta ne 'igkā'. Ka mā'us ta 'ai 'u noanoa pāu ka fup se mā'us raorao fak se vao ka hoas perper ma kəu kop la mata'. Kəu ne 'a mā'us te po la sān ka kəu ne 'ef mafua, 'a ma le' heta la po la, la'. Ka famori kat 'inea ra raksa' ne vāi ta (*effects*) se tən pāip ta ne leum 'e laloag ne pear ta ka kat na vai (chlorine) ra la a' mama'an tən ta. Ka vāi ta tēe tape' ma se laje 'e sasi.

Ka raksa'a ne laje 'e sasi LRI fāeag'āk vā'h ka 'iagke vāi ta ma tā' ka as ta, ʻu ne sās ta, lāg ta, *carbon emission* ma te ma'oi hoi'āk ta asoa'h ma remāne'ākim. Ka vāi pāisin 'e 'on rereg ne a''esao'āk 'e Rotuma, pa 'e hanua (*Europe and Australia*) ma kat tōg'āk ra se fa veko po 'e 'on raksa'a se famori, mānmanu ma pear ta (*effects on humans and the environment*).

Jen ne sok vā'h

Tape' ma jen ne 'os ag fak gagaj fak Rotuma la a'ō'kō'k 'ut ne (*develop*) Rotuma se rer. **'Is kop la 'e'āk 'os Gagaj.**

Ka famori toa'noa ma tokan 'e fakte'āk ne 'e'āk a'lelei Gagaj 'Es Itu' ta ma Gagaj ne hanua la, la' tənā', tār fatogia a'lelei ne la' se garue ne itu'u ma hanua. Fak se 'ai tamura, tū'āk pa puak ma tūag puak sai ma re manea'ak veke, jaj sal ne lag hanua, re jijiag ne ho'aga, garue ne rako kop la re la hō'āk lariri'i se 'oris hanua ma ko ta o'o''i leum la garue.

'E so'o 'os aga jen pāu ma famōri hāe mumuā ke 'oris 'afa ma tag plastiki la hoa' se hanua ma ko ta 'ate. Kat fak ra se av ta, 'ae nonua te ne tēe 'e rāu ta ne tōr 'e 'au mua 'e vāhiag ne 'ate ta. Ma te' 'e sok 'e Rotuma 'e terānit te 'i ma te' ne re 'e la toaf rāu ne 'ate 'umef ka hāisarag.

Tape' ma tukuag 'omoi re selen kikia ka ag se rotu tokan 'e re a'lelei la fak se av ta. Ma gou 'ea kia te'i, po 'e toa'noa se Gagaja ma av rāe ma piok ta ti' pāu la re a'lelei garue ma tārā fatogia ne hanua ma itu'u.

Ma jen se lelei la fep, po 'e aga ma garue fak Rotuma tuk pāu 'e jen ne av, rāe 'on famori ma 'oris pa 'ese. Ko 'el se ma la hafat 'e fa ne 'otomis itu' ta kat tār fatogia ra, la' tənā' ne la se ās fek ne itu'u ma garue ne hanua ma rere he te' kop la rou. Hā'uag he te' (*trend*) tatāu se ma 'e itu' ne tōr se. Ma *jen 'e kop la fu'āk la 'ut'ākia Rotuma se rer*. Ma 'is kop la 'io ma sakiōr a'lelei jen ne te, ma saio' ne hūn se tes ma to ka se fue'kia la jene la puer se 'is. Po 'e 'is kal po ra la fu'ākia jen ka 'is po la puer se jen ma te ne la re (*take control*).

'Inea tapen

Gou 'inea te'e po 'e gou kel ka la' se so'o, tənā'i ma garue ne itu'u, hanua ma rako ka gou fu 'e jijiag ne ho'aga ka la se ās veko. Gou vek tape' ma ka tu fāu 3 gou re puk ne itu'u ma sākānri ta (*High School*) ka gou jāk tape' ma puk ne Kautauna'iag ta ma lol ne Rotuam ofrāu ta.

Hoi'āk gou 'oaf se veko tape' ma ka fup se ka 'otou ö'fa ta no' 'e veko, 'ol niu (G/Varomuā' 'e Malha'a fekāu'āk la 'otou ö'fa ta la 'ol 'on niu ta ma ta'a tñn mumue ne 'ol 'e Rotuma ka fa rua pāu 'esea 'e Rotuma 'ol tñn 'e niu ta ma hele'um se teranit te 'i). Ka 'otou ö'ö' ma kñnag 'e Fag'uta, Noatau, Malha'a, Lopta ma Losa fak se Riāmkaū, Sāuriroa, 'Injimo, Sosefo, Varomuā', Fonorito ma Tarāu Viliame famör vahia ma hanua lelei ma *'ut se rer*. Ka famori, vñhiāg te ma kat re hö' ra ne apap 'e aga ma garue po 'e hanua lelei ma itu'u lelei ma Rotuma 'ut se rer 'e aga ma garue fak Rotuma.

Ka famör ne 'oris o'o'i ma iris 'a 'e pulou ne itu'u ma hanua kop la vahia la tñr fatogia ma re garue ne hanua ma kop la *jon 'e lag sala ta ka se re lag mñ'us* la hñ'ak 'e garue. Ko ta' tñr a'lelei ne fatogia ta' *aga ne la po la 'ut'ñkia hanua ma Rotuma se rer*.

Foh ne lag hanua

Ma gou hea' se ma ka Rotuma po la a'nene (*enact*) Foh ne Lag Hanua (*Village Laws*) 'on lelea' Fiti la a'ne'ne'ia ag fak Rotuma ma ***la 'ut'āk nohnoh 'on famori, hanua ma Rotuma se rer***.

Rotuma

Fñeag he ruā 'e tñnñ se *rotu* ma, *ma (Church, Belief)* la 'os famori la ālñlum ma sasap 'os ag fak Rotuma ma 'e'āk ne 'os Gagaja ma Rotuma la 'ut se rer. Ko kat 'es le'et fu se fuāg ka kat fu'āk ra 'e Re ko 'Aitu ta na te' ne te. Ta 'on'on Rotuma kat he' ra *Granville ne Emerald Island* la fak se 'amnñ'k 'on iris ne puer se 'isa 'e av ta (*colonialist*).

A'ñfiāg heta

Ma *'is se fea 'e jene*, ka 'io ka sñkiör a'lelei mumuā ne jen ta la lelei ne 'igkñ' ma la re tapen. Ko jen kop la sok ma ta kal po ra la fu'ñkia jen ne ava (*time*), 'ut'āk ne hanua (*development*), pa 'es 'on famori ma no'hno'ho (*self actualisation*), te garueag (*tools and machineries*), pot ne la garu'ñkia te 'i (*technology*) ma te ma'oi pāu ne gou rāu vñ'h 'e rer.

Henry Enasio